طراحی مدل‌های بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی*

تاریخ دریافت: ۱٤۰۰/۰٤/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱٤۰۰/۰۸/۲۳

مصطفی شهیدی‌نسب **
سیدعباس موسویان ***

چکیده

تأمین مالی خرد در طول دهه گذشته رشد فزاینده‌ای از حیث گستره مفهومی، اهداف، نهادها، ابزارها و دامنه عرضه‌کنندگان و متقاضیان داشته است. اکنون برنامه‌های تأمین مالی خرد به گونه‌ای طراحی می‌شوند که توان پاسخگویی به نیازهای مختلف را داشته باشند. ضرورت پرداختن به انقلاب تأمین مالی خرد و لزوم طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی در کشور حقیقتی انکارناپذیر است. مقاله پیش رو در صدد است با استفاده از روش تحلیل آماری اقدام به ساخت الگوهای عملیاتی و بومی تأمین مالی خرد بنماید.

با مرور ادبیات تأمین مالی خرد و امکان‌سنجی ظرفیت‌های تأمین مالی خرد از طریق پیمایش میدانی و نیز تحلیل محتوای کیفی چهار مدل عملیاتی و بومی برای پیاده‌سازی تأمین مالی خرد طراحی شد که عبارت‌اند از: مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر هبات و صدقات، مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات، مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر قرض‌الحسنه و مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر وقف؛ همچنین ابعاد مختلف این نهادها، ساختار قانونی و نظارتی، نحوه تجهیز و تخصیص منابع، نحوه ضمانت و نیز نهاد ناظر بر این نهادها در قالب ساختار نظام بانکداری اسلامی کشور طراحی شد.

واژگان کلیدی: *تأمین مالی خرد اسلامی، الگو، الگوی تأمین مالی خرد اسلامی، تأمین مالی خرد، نظام تأمین مالی خرد اسلامی، بانکداری اسلامی.*

طبقه‌بندی JEL: G21, E44, G32, Z10, K12.

---

*. این مقاله مستخرج از طرحی پژوهشی است که در گروه اقتصاد اسلامی سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) در حال انجام است.

**. دکترای علوم اقتصادی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و پژوهشگر پژوهشگاه امام صادق علیه‌السلام (نویسنده مسئول). Email: m.shahidinasab@gmail.com.

***. استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. Email: samosavian@yahoo.com.

مقدمه

امروزه تأمین مالی خرد یک اصطلاح جامع و چندبعدی است. اکنون صنعت تأمین مالی خرد هم از لحاظ تعداد مشتریان، هم از لحاظ تعداد و انواع ارائه‌دهندگان و هم از لحاظ شیوه‌های آن به صورت بسیار فزاینده‌ای رشد کرده است. تمرکز تأمین مالی خرد امروزه فقط بر اعطای اعتبار برای سرمایه‌گذاری برای کسب‌وکارهای خرد نیست. امروزه این آگاهی گسترده وجود دارد که فقرا به خدمات مالی گسترده و متنوعی نیاز دارند. اطلاعات مربوط به تأمین مالی خرد نسبت به ۱۵ سال گذشته بسیار تغییر کرده است. در طول این مدت صحبت از «اعتبارات خرد» (Microcredit) به «تأمین مالی خرد» (Microfinance) منتقل شده است (Ledgerwood, 2013, p.1).

صنعت تأمین مالی خرد اسلامی نیز از این رشد بی‌بهره نبوده است. اکنون در ۳۲ کشور جهان بیش از ۳۰۰ مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی وجود دارد که گردش مالی آنها بیش از یک میلیارد دلار می‌باشد. بیش از ٤٦ درصد از مشتریان مؤسسات تأمین مالی خرد متعارف در سرتاسر جهان مسلمان‌اند. این در حالی است که سازمان ملل بیش از نیمی از ٥٦ کشور عضو بانک توسعه اسلامی را جزو کشورهای «کمتر توسعه‌یافته» (Least Developed Countries (LDCs)) دسته‌بندی نموده است (Zubeir Mughal, 2011, p.13).

یکی از مسائل مهم نظام تأمین مالی خرد، الگوی تأمین مالی خرد در این نظام است. این تحقیق تلاش می‌کند با استفاده از روش پیمایش میدانی و نیز تحلیل محتوای کیفی به این سؤال پاسخ دهد که الگوهای بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد کدام‌اند؟

ساختار مقاله بدین صورت است که پس از مقدمه، در بخش دوم پیشینه تحقیق و در بخش سوم الگوهای رایج تأمین مالی خرد تبیین شده است. در بخش چهارم روش تحقیق توضیح داده می‌شود. در بخش پنجم الگوهای بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد در ایران تشریح گردیده و در نهایت در بخش ششم نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی ارائه می‌شود.

پیشینه تحقیق

برخی تحقیقات صورت‌گرفته درباره الگوهای تأمین مالی خرد عبارت‌اند از:

حسن‌زاده (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «الگوسازی مؤسسات و تأمین مالی خرد منطبق با شریعت اسلام» ضمن برشمردن تجارب موفق و ناموفق تأمین مالی خرد در سطح جهانی، دو مدل برای ارائه تأمین مالی خرد پیشنهاد می‌دهد که عبارت است از: «الگوی مبتنی بر مشارکت گروهی و وکالت» و «الگوی تأمین مالی خرد مبتنی بر مضاربه». وی معتقد است که الگوی ارائه‌شده در این تحقیق با مؤسسات تأمین مالی خرد روستایی انطباق دارد.

کاظمی رباطی (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی وقف و امکان توسعه نظام قرض الحسنه (مؤسسه تأمین مالی خرد) از طریق مال موقوفه» به بررسی امکان استفاده از وقف پول برای تأمین مالی نهادهای تأمین مالی خرد جهت بازطراحی الگوی مؤسسات قرض‌الحسنه پرداخته است. نتایج تحقیق وی مبتنی بر ادله شرعی و حقوقی نشان می‌دهد که استفاده از وقف پول در تأمین مالی خرد جایز است.

قضاوی و دیگران (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «ساختار صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران و الگوی مبتنی بر اتحادیه‌های اعتباری»، مدل اتحادیه‌های اعتباری را بهترین مدل برای اجرای تأمین مالی خرد در کشور می‌دانند. پیشنهاد دیگر این تحقیق، تفکیک تأمین مالی خرد از تأمین مالی کلان در کشور و تأسیس ادارهٔ اتحادیه‌های قرض‌الحسنه در کشور است.

طالبی و زارع (۱۳۹۰) در مطالعه‌ای با عنوان «ارائه الگوی بومی برای تأمین مالی خرد در ایران با مطالعهٔ تطبیقی گرامین بانک بنگلادش و طرح‌های تأمین مالی خرد روستایی اجراشده» اقدام به ارائه مدلی بومی برای نهادهای تأمین مالی خرد روستایی می‌نمایند. ایشان در این مدل ساختار صندوق اعتبارات خرد روستایی را اصلاح نمودند؛ همچنین پیشنهاد سازمان اپکس (Apex) را به عنوان نهادی واسط بین دولت و نهادهای تأمین مالی خرد مطرح می‌نمایند.

میسمی و دیگران (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «وقف به مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی: درس‌هایی برای بازطراحی نظام قرض‌الحسنه در کشور» به امکان‌سنجی استفاده از وقف در تأمین مالی خرد پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق ظرفیت استفاده از وقف جهت به‌کارگیری در نهادهای تأمین مالی خرد را تأیید نمود.

قلیچ و *خوانساری* (۱۳۹۹) در مقاله با عنوان «تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در تأمین مالی خرد اسلامی با استفاده از روش تاپسیس فازی» به دنبال آن بودند که دریابند کدام‌یک از عقود انتفاعی برای توسعه تأمین مالی خرد اسلامی مناسب‌تر است. نتایج تحقیق ایشان نشان می‌دهد که حداقل نُه شاخص برای بررسی این موضوع وجود دارد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که عقود مرابحه، جعاله و اجاره مناسب‌ترین عقود انتفاعی جهت استفاده در نظام تأمین مالی خرد اسلامی هستند.

حسن و دیگران (Hassan & Et .al, 2013) در مطالعه‌ای به بررسی الگوی تأمین مالی خرد اسلامی در بانک‌های اسلامی بنگلادش پرداخته‌اند. نویسندگان بدین منظور اقدام به طراحی مدلی برای ارائه تأمین مالی خرد نموده‌اند. ایشان تأمین مالی خرد را در فرایندهای عملیاتی بانک‌های اسلامی بنگلادش ادغام نمودند. بر اساس این الگو بانک اسلامی بنگلادش از طریق منابع سپرده خود اقدام به ارائه تسهیلات خرد به کارآفرینان خرد جهت انجام فعالیت‌های درآمدزا می‌نماید. دریافت‌کنندگان تسهیلات نیز موظف‌اند علاوه بر بازپرداخت وام، اقدام به پس‌انداز در بانک اسلامی بنگلادش جهت توسعه ظرفیت وام‌دهی بانک برای تأمین مالی خرد نمایند. نکته مهم در زمینه بازپرداخت وام‌های خرد آن است که در صورتی که وام اخذشده مبتنی بر عقود مشارکتی (مشارکت، مضاربه یا ...) باشد، گیرنده تسهیلات ملزم به پرداخت سهم سود بانک و در صورتی که مبتنی بر عقود مبادله‌ای (اجاره و ...) باشد، گیرنده تسهیلات ملزم به پرداخت اجاره یا ... می‌باشد.

توندپی (Toindepi, 2016) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی بهترین مدل عملیاتی تأمین مالی خرد برای فقرزدایی: یادداشت مفهومی» پس از مرور مدل‌های رایج به این نتیجه می رسد که اولویت تأمین‌کنندگان تجاری تأمین مالی خرد در مقایسه با ارائه‌دهندگان توسعه‌ای متفاوت است و این تفاوت در طراحی مدل‌های تأمین مالی خرد تأثیرگذار بوده و لازم است در انتخاب مدل بهینه به این مسئله توجه شود.

دویودی (Dwivedi, 2017) در مقاله پژوهشی با عنوان «مدل‌های تحویل اعتبار تأمین مالی خرد: تجزیه و تحلیل و بررسی بهترین روش‌ها» به بررسی و مقایسه مدل‌های مختلف تحویل تأمین مالی خرد (Microfinance Credit Delivery Models) پرداخته است. نویسنده در این مقاله مدل جدیدی برای نظام تأمین مالی خرد طراحی نموده است که از

مزایای آن کاهش هزینه‌های مؤسسات تأمین مالی خرد، افزایش رضایت مشتریان و کاهش هزینه‌های وام‌دهی است.

همچنان‌که که ذکر شد، برخی تحقیقات (حسن‌زاده (۱۳۸۹)، طالبی و زارع (۱۳۹۰)) بر ارائه مدل تأمین مالی خرد در روستاها متمرکز بوده‌اند که در واقع به نحوی همان مدل بانکداری روستایی متعارف را توسعه داده‌اند. برخی تحقیقات (قضاوی و دیگران (۱۳۹۰)) مدل اتحادیه‌های اعتباری را برای توسعه تأمین مالی خرد در کشور پیشنهاد داده‌اند؛ همچنین برخی پژوهش‌ها (حسن‌زاده (۱۳۸۹)، کاظمی رباطی (۱۳۹۶) و میسمی و دیگران (۱۳۸۹)) بر ضرورت بازطراحی نظام قرض‌الحسنه در کشور با ابزارهای جدید در سمت تجهیز و تخصیص منابع – خصوصاً وقف – سخن گفته‌اند.

برخی تحقیقات نیز (قلیچ و خوانساری (۱۳۹۹) و (Hassan & Et .al, 2013)) در حوزه تأمین مالی خرد اسلامی بر طراحی شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع اسلامی متمرکز بوده‌اند و نهایتاً مدل‌های متعارف تأمین مالی خرد را با شیوه‌های اسلامی تعدیل نموده‌اند.

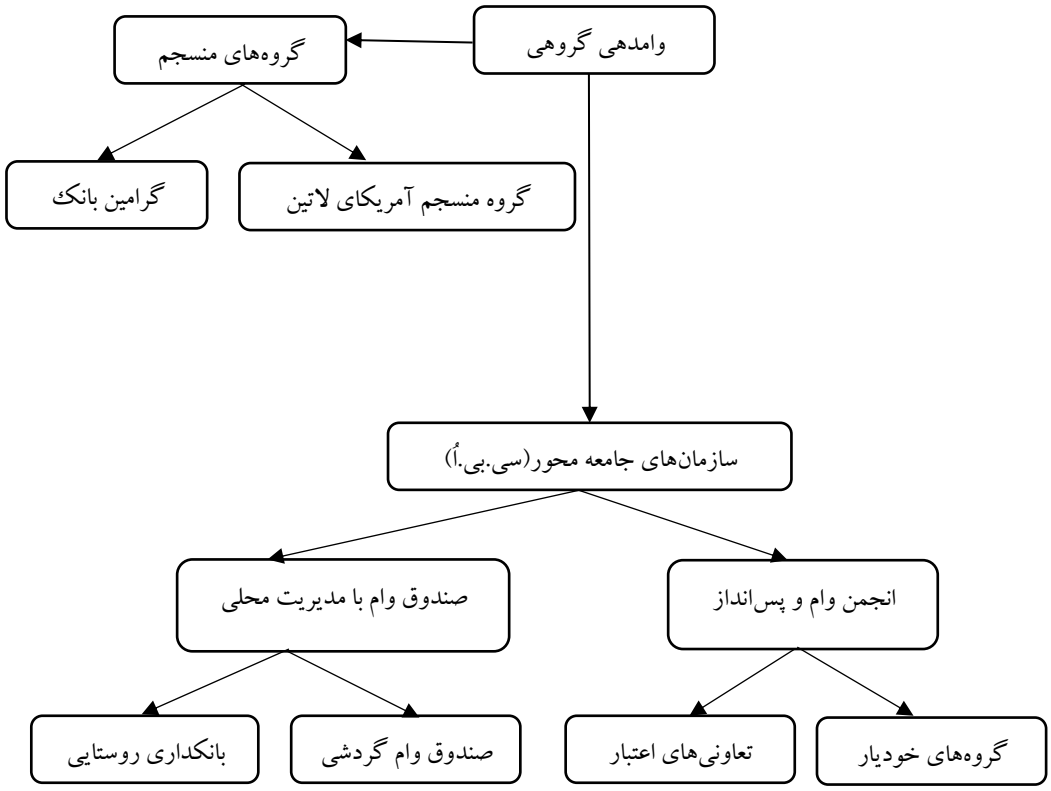
بنابراین تفاوت این تحقیق با تحقیقات مشابه و نوآوری این تحقیق ارائه الگوی بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی است که شامل نهادسازی، ساختار اجرایی، شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع، ساختار ضمانت و نهاد ناظر می‌باشد.

نهادهای تأمین مالی خرد از الگوهای رایجی برای ارائه اعتبارات خرد استفاده می‌کنند که در ادامه به تبیین آنها پرداخته می‌شود.

الگوهای رایج تأمین مالی خرد

در یک دسته‌بندی کلی، شیوه‌های وام‌دهی اعتبارات خرد به دو دسته وام‌های فردی و وام‌های گروهی تقسیم‌بندی می‌شوند. وام‌دهی گروهی نیز به زیرگروه‌هایی تقسیم می‌شود که در نمودار زیر بدان اشاره شده است.

نمودار ۱: انواع روش‌های وام‌دهی گروهی خرد

منبع: یافته‌های تحقیق.

در ادامه به بررسی هریک از این روش‌ها می‌پردازیم:

۱. وام‌دهی فردی (Individual Lending)

وام‌های فردی رایج‌ترین شیوه اعطای تسهیلات توسط بانک‌های تجاری معاصر می‌باشد. موفق‌ترین برنامه‌های وام‌دهی فردی آنهایی هستند که توسط بانک‌های تجاری و با توجه به نیاز مشتریان تغییر یافته‌اند. این تغییرات معمولاً در زمینه الف) ارائه وثیقه (وام خرد بدون وثیقه/ وثیقه‌کردن دارایی‌های کوچک خانگی، طلا، حساب پس‌انداز و ... برای پرداخت وام خرد)؛ ب) انعطاف در طول دوره بازپرداخت؛ ج) شیوه بازپرداخت (هفتگی/ ماهانه/ فصلی و ...) می‌باشد. این شیوه وام‌دهی خرد برای مشتریان شهری بسیار موفقیت‌آمیز بوده است (Brandt, Epifanova & Klepikova, 2002, pp.2-3).

۲. وام‌دهی گروهی (Group (or Peer) Lending)

در وام‌دهی گروهی، وام از طریق گروه بین افراد توزیع می‌شود. در این شیوه معمولاً وثیقه و ضامن وجود ندارد و به جای آن افراد گروه، بازپرداخت وام یکدیگر را تضمین می‌کنند؛ بنابراین در این شیوه فشار اعضا و مسئولیت جمعی جایگزین وثایق و تضامین می‌شود. علاوه بر این، برخی از کارکردهایی که معمولاً توسط بانک انجام می‌شود (رصد مشتریان، تعیین اعضای گروه و ...) در این شیوه به گروه تفویض می‌شود (Ibid, p.3).

مدل‌های وام‌دهی گروهی به دو بخش مدل‌های منسجم (Solidarity Group) و سازمان‌های جامعه‌محور (سی.بی.اُ) (Community-Based Organizations (CBOs)) تقسیم می‌شوند. تمایز بین این دو رویکرد ناشی از تفاوت میان رابطه آتی میان نهاد وام‌دهنده و گروه‌های وام‌گیرنده باز می‌گردد. هدف اصلی و اولویت سازمان‌های جامعه‌محور استقلال نهایی گروه‌های وام‌گیرنده از نهاد وام‌دهنده است. برای دستیابی به این هدف، سازمان‌های جامعه‌محور به دنبال توسعه مدیریت مالی داخلی گروه‌های وام‌گیرنده هستند تا این گروه‌ها بتوانند در آینده به صورت مستقل و بی‌نیاز از نهاد وام‌دهنده به عنوان بانکی کوچک که مستقل از نهاد وام‌گیرنده است و مالکیت و مدیریت آن صرفاً با اعضای گروه است، فعالیت نمایند؛ اما در مقابل مدل‌های منسجم مربوط به

رویکردی می‌شود که هدف نهایی آن استقلال گروه‌های وام‌گیرنده از نهاد وام‌دهنده نیست. در این رویکرد نهاد وام‌دهنده به وام‌گیرندگان به دید مشتریان بلندمدت می‌نگرد.

۲-۱. گروه‌های منسجم

گروه‌های منسجم خود به دو نوع مدل گرامین بانک و مدل منسجم آمریکای لاتین تقسیم می‌شوند. در ادامه به توضیح این دو مدل می‌پردازیم:

۲-۱-۱. مدل گرامین بانک (Grameen Bank Model)

یکی از معروف‌ترین روش‌های وام‌دهی گروه‌های منسجم، مدل گرامین بانک است. گرامین بانک بنگلادش، اولین نهاد وام‌دهی خردی بود که از رویکرد گروه‌های منسجم استفاده نمود. چارچوب مدل گرامین بانک به صورت ذیل است:

در ابتدا کارکنان بانک، روستایی را که توانایی بالقوه برای اجرای تأمین مالی خرد داراست انتخاب می‌کند و آموزش‌های لازم را در این زمینه از جمله فلسفه تأمین مالی خرد، قوانین و فرایند برنامه، در طول ۱-۲ هفته ارائه می‌نمایند. سپس وام‌گیرندگان خرد به گروهای پنج‌نفره با انتخاب خود اعضا تقسیم می‌شوند. ولی اعضای گروه نباید با یکدیگر رابطه خانوادگی (پدر و پسر و ...) داشته باشند. سپس هر ٦-٨ گروه پنج‌نفره یک مرکز روستایی را تشکیل می‌دهد. این گروه‌ها، دفاتر شعب منطقه‌ای بانک گرامین را تشکیل می‌دهند. شعب با مشتریان زیادی (بین ۲۰۰-۳۰۰ نفر) کار می‌کند و وام‌های فردی ارائه نمی‌دهند. کارمندان شعبه، بخش زیادی از مدیریت خدمات مالی را به اعضای گروه‌ها واگذار می‌کنند. در مدل گرامین بانک، اعضای گروه‌ها فراتر از ساختار، برای تضمین بازپرداخت عمل می‌کنند. ایشان بخشی از ساختار نهادی بانک می‌باشند. قبل از آنکه هرگونه وامی داده شود، گروه‌های جدید یکدیگر را ملاقات می‌کنند و حداقل به مدت چهار هفته اقدام به پس‌انداز می‌کنند. در ادامه گروه یک رهبر انتخاب می‌کند. این شخص در میان گروه شخصیتی موجه دارد. اعضای گروه چرخش اعتبار را میان اعضا تعیین می‌کنند. دو نفر از اعضای گروه در ابتدا وام دریافت می‌کنند که معمولاً زیر ۱۰۰ دلار است. پس از بازپرداخت به‌موقع این دو نفر در طول ٤-٦ هفته، دو نفر دیگر وام دریافت می‌کنند و در انتها و بعد از یک ماه دیگر نفر پنجم وام دریافت می‌کند. معمولاً نفر پنجم

رهبر گروه است. مسئولیت بازپرداخت وام، تعهد قانونی تمامی پنج نفر عضو گروه است. صرف‌نظر از اینکه کدام‌یک از اعضای گروه وام دریافت نموده‌اند، در صورتی که هرکدام از اعضای گروه در بازپرداخت وام نکول نماید، سایر اعضای گروه باید این نکول را پوشش دهند. تا زمانی که وام نکول‌کننده بازپرداخت نشود، هیچ‌کدام از اعضای گروه وام دریافت نخواهد کرد. در این حالت احساس مسئولیت جمعی به عنوان وثیقه وام تجلی پیدا می‌کند. در صورتی که گروه سابقه بازپرداخت خوبی داشته باشد به‌تدریج میزان وام افزایش می‌یابد؛ اما معمولاً از ۳۰۰ دلار بالاتر نمی‌رود. علاوه بر این الزامات، بانک گرامین الزامات قوی اجتماعی را به برنامه خود اضافه نموده است که به تصمیم‌های ۱۶ گانه معروف‌اند. بر این اساس، مشتریان این بانک ملزم به آموزش کودکان خود، حفظ سلامتی خانواده خود و ... می‌باشند (Brandt, Epifanova & Klepikova, 2002, pp.5-7).

۲-۱-۲. مدل آمریکای لاتین (Latin American Solidarity Group Model)

در اوایل دهه ۱۹۸۰ نهادهای تأمین مالی خرد در آمریکای لاتین روش‌های منحصربه‌فردی را به کار گرفتند. این روش با الهام از موفقیت گرامین بانک و ترکیب بخشی از جنبه‌های خاص شیوه وام‌دهی گرامین بانک به برنامه خود، شکل گرفت. در نتیجه، مدل گروه‌های منسجم آمریکای لاتین ایجاد شد.

دو تفاوت اصلی بین این مدل با مدل گرامین بانک وجود دارد:

۱. مدل آمریکای لاتین، مدیریت و تصویب وام را برای خود حفظ می‌کند. این مدل، از نظام عملیاتی توسعه‌یافته برای وام‌های فردی در این زمینه بهره می‌گیرد؛ برای مثال، مسئولان اعتباری تجزیه و تحلیل کاملی از تقاضای وام هر مشتری ـ هرچند این تجزیه و تحلیل از گستردگی کمتری در مقابل وام‌های فردی برخوردار است ـ و نیز بازدید از تمامی اعضای گروه در محل کسب‌وکار ـ قبل از اعطای هرگونه وام به گروه ـ انجام می‌دهند. تشکیل گروه در این مدل فقط مکانیزمی برای تضمین بازپرداخت است و اعضای گروه بخشی از ساختار نهادی بانک محسوب نمی‌شوند.

۲. مدل گروه‌های منسجم آمریکای لاتین بیشتر بر اعطای اعتبار تمرکز می‌نماید؛ برخلاف گرامین بانک که بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی تمرکز دارد؛ به عبارت دیگر تمرکز «مدل آمریکای لاتین» بیشتر بر اعتبارات خرد است و «مدل گرامین بانک» بر تأمین مالی خرد؛[1] ازاین‌رو نهادهایی مدل آمریکای لاتین را دنبال می‌کنند که تنها به دنبال خدمات اعتباری هستند (Ibid, pp.7-8).

مثالی از این مدل، بانکوسول بولیوی می‌باشد. این بانک وام‌های بدون وثیقه در اقساط ۱۲-۲٤ ماهه با بازپرداخت هفتگی یا دو هفتگی پرداخت می‌نماید. وام به گروه‌های ٤-۱۰ نفره اعطا می‌شود. وام‌های این بانک غالباً برای تأمین سرمایه در گردش فعالیت‌های تجاری با مقیاس کوچک اختصاص داده می‌شود. بیشتر وام‌گیرندگان، فروشندگان بازاری هستند. هرچند نیمی از پورتفوی وام بانک متعلق به تولیدکنندگان خرد است.

۲-۲. رویکرد سازمان‌های جامعه‌محور (سی.بی.اُ)

همان‌طورکه عنوان شد، هدف سازمان‌های جامعه‌محور استقلال نهایی وام‌گیرندگان از نهاد وام‌گیرنده و کمک به توسعه یک مینی بانک مستقلْ از نهاد وام‌دهنده است که مالکیت و مدیریت آن تماماً با اعضای فقیر است. مدل‌های تأمین مالی خردی که مبتنی بر این رویکرد می‌باشند به دو بخش تقسیم می‌شوند:

۱. صندوق‌های وام با مدیریت محلی (سی.ام.ال.اف) (CMLFs)؛
۲. انجمن‌های وام و پس‌انداز (SLAs).

دو تفاوت عمده بین صندوق‌های وام با مدیریت محلی و انجمن‌های وام و پس‌انداز وجود دارد:

[1]. اعتبارات خرد شامل حرکتی گسترده برای ارائه خدمات بانکی حرفه‌ای به خانوارهای فقیر می‌شود. اکثر تأمین‌کنندگان اعتبارات خرد بدون نیاز به وثیقه وام می‌دهند (The New Palgrave Dictionary of Economics, 2018, pp.8736-8738; "Micro-credit")؛ درحالی‌که تأمین مالی خرد علاوه بر اعتبارات خرد شامل تلاش برای جمع‌آوری پس‌اندازهای خرد جامعه هدف و ارائه بیمه‌های خرد به ایشان و در برخی موارد کمک به توزیع و بازاریابی محصول مشتریان نیز می‌شود.

۱. صندوق‌های وام با مدیریت محلی بودجه اولیه خود را از خارج از سازمان ـ به صورت وام یا کمک‌های خیرین ـ دریافت می‌کنند. دو مدل اصلی که مبتنی بر این رویکرد هستند شامل «مدل صندوق‌های وام گردشی» و «مدل بانکداری روستایی» است.

۲. در مقابل انجمن‌های وام و پس‌انداز منابع خود را از طریق پس‌انداز اعضا یا سود انباشته جمع‌آوری می‌کنند. دو مدل معروف این رویکرد مدل «گروه‌های خودیار» و «مدل تعاونی‌های اعتبار» است.

با این توضیح ابتدا به تشریح مدل‌های صندوق‌های وام با مدیریت محلی و سپس مدل‌های انجمن‌های وام و پس‌انداز پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱. صندوق‌های وام با مدیریت محلی

همان‌طورکه عنوان شد، صندوق‌های وام با مدیریت محلی به دو گروه مدل صندوق‌های وام گردشی و مدل بانکداری روستایی تقسیم می‌شوند:

الف) مدل بانکداری روستایی (Village Banking)

مدل بانکداری روستایی یکی از مدل‌های «صندوق وام با مدیریت محلی» است که بسیار تجربه شده است. این مدل توسط «فینسا» (Finca) توسعه یافته است. برنامه‌هایی که از این روش بهره می‌برند در بسیاری از نقاط جهان به وسیلهٔ «اِن.جی.اُ»ها (NGOs) تکرار می‌شوند. این مدل در مورد بخش فقیر جمعیت روستایی موفق عمل نموده است. بانک روستایی در ابتدا به وسیله وام‌هایی که توسط مؤسسات وام‌دهی اعطا می‌شود، تأمین مالی می‌گردد. در طول زمان، پس‌انداز اعضا، سرمایهٔ مشترک و سود انباشته آن قدری رشد می‌کند که بانک نیاز به تأمین مالی خارجی نداشته باشد. عموماً هدف بانک‌های روستایی آن است که حداکثر بعد از سه سال از لحاظ مالی و مدیریتی مستقل شوند. بسیج پس اندازها جزء جدایی‌ناپذیر روش بانکداری روستایی است. پس‌اندازها برای بانکداری روستایی از محوریت بیشتری نسبت به مدل گرامین بانک و مدل آمریکای لاتین برخوردار است. مشتریان بانک‌های روستایی باید قبل از دریافت هرگونه وام اقدام به پس‌اندازکردن

نمایند. ایشان بایستی در طول چرخهٔ وام نیز به پس‌اندازکردن ادامه دهند. فرایند بانکداری روستایی در ادامه می‌آید:

کارکنان مؤسسه وام‌دهی از مناطقی که پتانسیل لازم را برای توسعهٔ بانک دارند، بازدید می‌کنند. زمانی که یک منطقه واجد شرایط تشخیص داده شد، کارکنان بانک به مسئولان محلی و اعضای علاقه‌مند منطقه، روشِ کار بانک را ارائه می‌دهند. اگر افرادی تصمیم گرفتند که گروه وام‌گیرنده را تشکیل دهند، کارکنان بانک فعالیت‌های بانک روستایی را به این گروه آموزش می‌دهند. ایشان همچنین با این گروه خود انتخاب‌شده (Self-selected) و خود نظارت‌کننده (Self-screened) کار می‌کند و به ایشان آموزش لازم ارائه می‌دهند تا بتوانند یک کمیته مشورتی تشکیل دهند. یک بانک روستایی معمولاً بین ۲۰–۵۰ عضو دارد.

اعضای بانک به صورت انفرادی با سایر اعضای گروه در مورد میزان و دوره بازپرداخت اولیه وام (معمولاً زیر ۵۰ دلار) مذاکره می‌کنند. هر یک از این درخواست‌ها باید به تأیید تمامی اعضای گروه برسد. مسئولان برنامه دخالتی در تجزیه و تحلیل وام نمی‌کنند. بانک روستایی اولین وام را که مبلغ آن برابر مجموع درخواست‌های مصوب اعضای بانک می‌باشد، دریافت می‌کند.

تسهیلات اعطایی توسط «اِن.جی.اُ» یا مؤسسه وام‌دهی به بانک روستایی به عنوان حساب‌های خارجی این بانک منظور می‌گردد و بانک روستایی این منابع را بین اعضا تقسیم می‌کند. بانک روستایی باید تسهیلات دریافتی و سود آن را در یک دوره مشخص به مؤسسهٔ وام‌دهی بازگرداند. تمامی اعضای گروه در مورد بازپرداخت وام مسئولیت دارند و در صورتی که هریک از اعضا در بازپرداخت اقساط وام خود نکول کند، سایر اعضا موظف‌اند این نکول را جبران کنند.

اعضا لازم نیست برای دریافت وام وثیقه‌ای ارائه دهند، بلکه فشار گروهی در این مدل کار وثیقه را می‌کند. بانک‌های روستایی دو نوع حساب خارجی (مربوط به تسهیلات دریافتی از مؤسسات وام‌دهی) و حساب داخلی (مربوط به تسهیلات اعطایی به اعضا) را مدیریت می‌کنند. ایشان حساب داخلی را با دو روش تجهیز می‌کنند: الف) سپرده‌های پس‌انداز منظم اعضا و ب) تفاوت در نرخ بهرهٔ تسهیلات دریافتی و پرداختی.

اعضای بانک روستایی قوانین وام‌دهی و نحوهٔ استفاده از منابع داخلی را مشخص می‌کنند. معمولاً از منابع انباشته برای پرداخت وام بیشتر یا بازپرداخت وام نکول‌شدهٔ اعضا استفاده می‌شود؛ همچنین ممکن است بانک روستایی تصمیم بگیرد از این منابع برای وام‌دهی به غیر از اعضای بانک با نرخ بالاتر استفاده نماید. هدف اولیه برای بانک روستایی آن است که در طول زمان، منابع بانک رشد نماید تا از دریافت تسهیلات از مؤسسات وام‌دهی یا «اِن.جی.اُ»ها بی‌نیاز شوند. همان‌طورکه بانک از مؤسسات وام‌دهی بی‌نیاز می‌شود، سیاست‌های بانک توسط اعضا به صورت دموکراتیک تعیین می‌شود و بانک روستایی خودکفا و مستقل می‌شود. انتقادی که در مورد این مدل مطرح می‌شود این است که بانک روستایی نمی‌تواند به این هدف خود برسد؛ چون رشد تقاضای اعتبارات خرد بسیار سریع‌تر از توانمندشدن بانک روستایی برای تجهیز پس‌اندازهاست (Brandt, Epifanova & Klepikova, 2002, pp.9-10).

ب) مدل صندوق وام گَردشی (آر.اِل.اِف) (Community-Managed Revolving Loan Funds (RLF))

این مدل مشابه مدل بانکداری روستایی است. هر دو مدل در ابتدا از منابع بیرونی با هدف ایجاد بانکی پایدار و مستقل که توسط جوامع محلی مدیریت می‌شود، استفاده می‌کنند. این منابع به صورت مستقیم به صندوق محلی گردشی داده می‌شود تا به متقاضیان وام پرداخت نمایند. این صندوق‌ها نوعاً از ۳۰-۱۰۰ عضو تشکیل می‌شوند که غالب آنها را زنان تشکیل می‌دهند؛ مانند بانک روستایی در این صندوق‌ها نیز اعضا پیش از دریافت وام بایستی اقدام به پس‌انداز نمایند.

بین این مدل و مدل بانکداری روستایی تفاوت‌هایی وجود دارد که به شرح ذیل است:

۱. بودجهٔ اولیه «صندوق وام گردشی» می‌تواند در قالب کمک مالی یا وام باشد. این بودجه معمولاً نسبتی از سهام یا پس‌انداز اولیهٔ اعضاست. این مبلغ معمولاً بیش از ۵۰ دلار برای هر عضو نیست. دوره بازپرداخت وام طولانی و حدود دو سال است. بعد از این وام، وام دیگری به اعضا تعلق نمی‌گیرد.

۲. شرایط بازپرداخت وام‌های فردی درون گروه، بسته به اهداف وام‌ها (کوتاه‌مدت یا بلندمدت) ممکن است بسیار متفاوت باشد.

۳. پس‌انداز اعضا گرچه برای پرداخت وام اولیه لازم است، اما بعد از آن لازم نیست.
٤. فشار گروهی تضمین اصلی بازپرداخت وام‌هاست؛ اما صندوق‌های محلی گردشی ممکن است از اشکال دیگر وثایق استفاده نمایند (Ibid, p.11).

همان‌طورکه عنوان شد، سازمان‌های جامعه‌محور شامل دو نوع رویکرد بودند: صندوق وام با مدیریت محلی و انجمن‌های وام و پس‌انداز. رویکرد اول تشریح شد. اکنون به توضیح رویکرد دوم می‌پردازیم:

۲-۲-۲. انجمن‌های وام و پس‌انداز (اس.اِل.اِی) (Savings and Loan Associations (SLA))

انجمن‌های وام و پس‌انداز بسیار مشابه «صندوق وام با مدیریت محلی» است. بودجه این انجمن‌ها تنها از طریق پس‌انداز اعضا و حقوق صاحبان سهام تأمین می‌شود و هیچ‌گونه بودجه‌ای از خارج پذیرفته نمی‌شود. این انجمن‌ها به صورت کلی و حتی در دوره راه‌اندازی به صورت مستقل و بدون وابستگی به خارج عمل می‌کنند.

گروه‌ها در این انجمن‌ها بین ۳۰-۱۰۰ نفر عضو دارند. پس‌انداز عنصر کلیدی این مدل محسوب می‌شود. بعضاً لازم است هر عضو در جلسه مقادیری را پس‌انداز نماید. هر انجمن قوانین خاص خود را دارد. شرایط وام نیز در هر انجمن متفاوت است. میزان وام پرداختی ممکن است بسته به میزان پس‌انداز هر گروه باشد و یا به صورت یکنواخت در گروه توزیع شود. دوره بازپرداخت نیز بسته به هدف وام (سرمایه در گردش کوتاه‌مدت یا بلندمدت) می‌باشد. نرخ سود معمولاً بسیار بالاست تا منابع انجمن‌ها به‌سرعت افزایش یابد (Ibid, pp.11-12).

دو مدل معروف این رویکرد مدل گروه‌های خودیار و مدل تعاونی‌های اعتبار می‌باشد که در ادامه تشریح می‌شود.

الف) مدل گروه‌های خودیار (Self Help Group)

هر گروه خودیار متشکل از ۱۰-۵۰ عضو است که سطح درآمد نسبتاً مشابهی دارند. یک «اس.اچ.جی» (SHG) معمولاً افراد را به سمتی سوق می‌دهد که پس‌انداز کنند و پس‌انداز خود را برای دریافت بهره، وام دهند. گروه‌های خودیار همچنین به دنبال سرمایه‌ها و وام

های بیرونی برای تأمین منابع داخلی خود می‌باشند. شرایط و ضوابط وام‌ها در هر «اس.اچ.جی» متفاوت است و به درجه دموکراتیک بودن تصمیمات اعضایش بستگی دارد. گروه‌های خودیار به وسیله سازمان‌های غیردولتی حمایت و تشویق می‌شوند؛ اما هدف آن است که در نهایت، گروه‌های خودیار بتوانند مانند بانک‌های روستایی، مستقل عمل کنند. بعضی از «ان.جی.اُ»ها (NGOs) برای «اس.اچ.جی»ها نقش واسطه مالی را دارند؛ درحالی‌که بقیهٔ آنها فقط به عنوان یک واسطه اجتماعی برای سهولت ارتباط «اس.اچ.جی»ها با مؤسسات تأمین مالی دیگر یا نهادهای تأمین وجوه عمل می‌کنند (Obaidullah & Khan, 2008, p.4).

ب) مدل اتحادیه‌های اعتباری (Credit union)

اتحادیه‌های اعتباری کاملاً متکی به پس‌انداز و کارمزد پرداختی توسط اعضا به منظور تشکیل یک صندوق وام می‌باشند. این تعاونی‌ها از بدو تأسیس مستقل می‌باشند. این تعاونی‌ها غالباً بین ۳۰-۱۰۰ عضو دارند. تعاونی‌های اعتبار قوانین خود را برای اعطای وام‌های فردی تنظیم می‌کنند. میزان وام پرداختی به اعضا بر اساس میزان پس‌انداز ایشان می‌باشد. تعاونی‌های اعتبار ممکن است پس‌انداز اعضا را به عنوان وثیقه در نظر بگیرند و یا از سایر اشکال وثایق استفاده نمایند. این وثیقه ممکن است یک دارایی خانگی کوچک، دوچرخه یا ... باشد. تعاونی اعتبار ممکن است به وام‌گیرنده قبل از دریافت وام توصیه‌هایی برای تجدیدنظر درباره ایده تجاری‌اش بنماید. تعاونی‌های اعتبار کار تأمین مالی و آموزش را توأمان انجام می‌دهند. دو نقطه‌ضعف این تعاونی‌ها عبارت‌اند از:

۱. وام‌گیرنده باید زمان قابل توجهی برای دریافت وام منتظر بماند و در این مدت اقدام به سپرده‌گذاری نماید.
۲. نقطه‌ضعف دوم، حاکمیت شرکتی تعاونی‌های اعتباری است. هیئت‌مدیره فقط متشکل از اعضاست. این اعضا به وسیله رأی‌گیری انتخاب می‌شوند. هر فرد یک حق رأی دارد؛ جدای از اینکه میزان پس‌انداز او چقدر است؛ بنابراین هیئت‌مدیره ممکن است از افراد محبوب ولی بی‌تجربه و بدون مهارت تشکیل شود (Peace Corps, 2000, p.56).

مزیت اصلی این تعاونی‌ها استقلال آنهاست. در واقع هر تعاونی مستقل از دیگری است.

روش تحقیق

روش پژوهش در این تحقیق آمیخته (کمی- کیفی) است. روش گردآوری داده‌ها، مرور ادبیات و پیمایشی؛ ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، تحلیل آماری استنباطی با استفاده از آزمون دبلیوی کندال و نیز تحلیل محتوای کیفی است.

۱. جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری پژوهش شامل متخصصان بانکداری اسلامی، مدیران اجرایی حوزه بانکداری، اقتصاددانان، متفکران اقتصاد اسلامی و مالی اسلامی می‌باشد. این افراد باید حداقل دو مورد از خصوصیات زیر را دارا باشند:

۱. داشتن تحصیلات دانشگاهی یا حوزوی در حوزه مدیریت مالی یا اقتصاد یا فقه مالی یا فقه الاقتصاد، دست‌کم در سطح دکتری یا سطح چهار حوزه؛
۲. دست‌اندرکاران اجرایی مرتبط با حوزه تأمین مالی خرد اسلامی؛
۳. متفکران و نظریه‌پردازان مرتبط با حوزه تأمین مالی خرد اسلامی.

با توجه به محدودیت‌های موجود در جامعه آماری از جمله عدم دسترسی به صاحب‌نظران و نیز محدودبودن جامعه آماری، نمونه‌ای ۳۰ نفره از جامعه آماری در نظر گرفته و پرسشنامه میان ایشان توزیع شد و در نهایت ۱۲ پرسشنامه صحیح جمع‌آوری شد.

۲. آزمون آماری

۲-۱. سنجش پایایی پرسش‌نامه

به منظور سنجش پایایی پرسشنامه پژوهش با استفاده از نرم‌افزار SPSS آلفای کرونباخ پرسشنامه اندازه‌گیری شد. میزان آلفای کرونباخ استاندارد پرسشنامه ۰/۷۷٤ شد. این مقدار بالاتر از ۰/۷۰ می‌باشد؛ بنابراین می‌توان گفت که پایایی پرسشنامه در حد قوی مورد تأیید می‌باشد.

جدول ۱: آلفای کرونباخ محاسبه‌شده برای پرسشنامه

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
۰/۷۵۹	۰/۷۷۴	۱۵

۲-۲. آزمون آماری

همان‌طورکه عنوان شد، تعداد نمونه‌های تحقیق ۱۲ نمونه می‌باشد؛ چون تعداد نمونه‌ها کمتر از ۳۰ می‌باشد؛ بنابراین امکان استفاده از آزمون‌های پارامتریک وجود ندارد.

زمانی که اندازه نمونه کوچک بوده یا توزیع داده‌ها قابل تعیین نبوده و شرایط قضیه حد مرکزی برقرار نباشد، باید روش‌های ناپارامتریک آمار را به کار برد. با توجه به غیرنرمال بودن داده‌ها و ماهیت تک‌متغیره بودن داده‌ها آزمون آماری مناسب، آزمون دبلیوی کندال (Kendall's W) می‌باشد.

آزمون رتبه‌های دبلیوی کندال که شکل نرمال‌شده آزمون *فریدمن* می‌باشد، به عنوان یک ضریب توافق به سنجش میزان توافق رتبه‌ها در بین پاسخگویان می‌پردازد. در این آزمون، هر پاسخگو به عنوان یک قضاوت‌کننده یا رتبه‌دهنده و هر گویه یا سؤال نیز به عنوان یک متغیر تلقی شده و در ادامه برای هر یک از این متغیرها، میانگین رتبه‌ها محاسبه می‌شود. این آزمون با مقایسه میانگین رتبه‌ها در بین متغیرها، تفاوت این میانگین‌ها را بررسی می‌کند.

جدول ۲: نتایج آزمون دبلیوی کندال

Test Statistics

N	۱۲
Kendall's Wa	۰/۲۷۲
Chi-Square	۴۵/۶۸۵
df	۱۴
Asymp. Sig.	۰/۰۰۰

a. Kendall's Coefficient of Concordance

همان‌طورکه جدول بالا نشان می‌دهد ضریب کندال ۰/۲۷۲ می‌باشد و میزان معناداری آن نیز ۰/۰۰۰ است؛ بنابراین با اطمینان ۹۹ درصد می‌توان گفت که بین نظرات خبرگان همگرایی و توافق وجود دارد. البته زمانی می‌توان گفت نتایج حاصل از پرسشنامه دارای اعتبار مطلوبی است که علاوه بر معناداری ضریب کندال، پرسشنامه از روایی محتوایی نیز برخوردار باشد. بدین منظور لازم است میانگین نظرات خبرگان نیز از حدی مشخص[1] بیشتر باشد. این میزان بر اساس تحقیقات مشابه در طیف لیکرت پنج گزینه‌ای «۳» می‌باشد.

جدول ۳: میانگین و انحراف معیار متغیرهای نقش نهادهای تأمین مالی خرد اسلامی

متغیرهای نقش نهادهای تأمین مالی خرد اسلامی	میانگین نتایج
ایجاد نهادی جدید برای تأمین مالی خرد	۳/۳۳۳۳
نظام‌مند نمودن تأمین مالی خرد از طریق ایجاد نهادی در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی	۳/۲۵۰۰
کاراتربودن و مؤثربودن تأمین مالی خرد در صورت ارائه توسط مؤسسات غیربانکی	۳/۹۱۶۷
کارایی و تأثیر تأمین مالی خرد در صورت ارائه توسط بانک‌ها و مؤسسات بانکی	۲/۷۵۰۰
واگذاری اعتبارات خرد مربوط به کسب‌وکارهای متوسط به بانک‌ها	۳/۵۸۳۳
واگذاری اعتبارات خرد مربوط به کسب‌وکارهای کوچک به مؤسسات تأمین مالی خرد	۳/۵۸۳۳
عدم وجود محدودیت‌های متعارف بانک‌ها برای مؤسسات تأمین مالی خرد	۳/۹۱۶۷
اعطای اختیاراتِ ویژه‌ای در زمینه تجهیز منابع (وقف و ...) به مؤسسات تأمین مالی خرد	۳/۵۸۳۳
محدودیت منابع قرض‌الحسنه در بانک‌ها	۳/۱۶۶۷
قابلیت عرضه اوراق تأمین مالی خرد در بورس	۳/۹۰۹۱

منبع: یافته‌های پژوهش.

همان‌طورکه جدول بالا نشان می‌دهد، میانگین نظرات خبرگان در مورد تمامی متغیرها به جز متغیر چهارم بالاتر از ۳ می‌باشد، این بدان معناست که روایی محتوایی این متغیرها در حد «زیاد» مورد تأیید خبرگان است. متغیر دوم مربوط به کارایی و تأثیر تأمین مالی خرد

[1]. در تحقیقات مشابهی که با این روش صورت گرفته است این حد در طیف لیکرت پنج گزینه‌ای بیشتر از ۳ یا ۳/۵ در نظر گرفته شده است ر.ک به: (خلیلیان شلمزاری و همکاران، ۱۳۹۲).

توسط بانک‌ها و مؤسسات بانکی می‌باشد که تأیید نشد؛ بنابراین از دیدگاه خبرگان ارائه تأمین مالی خرد توسط بانک‌ها کارا و مؤثر نیست.

الگوهای بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی

پیش از پرداختن به انواع الگوهای تأمین مالی خرد، لازم است اجزای این الگوها تبیین شود.

۱. اجزای مدل

اجزای اصلی مدل‌های تأمین مالی خرد شامل الف) ساختار قانونی و نظارتی و ب) روش‌های تجهیز و تخصیص منابع می‌باشند که در ادامه تشریح می‌شود.

۱-۱. ساختار قانونی و نظارتی

بر اساس اطلاعات به‌دست‌آمده از تجزیه و تحلیلِ آماری، درباره نهادهای تأمین مالی خرد در بخش قبل این پژوهش نظرات ذیل مورد تأیید خبرگان قرار گرفت:

جدول ٤: عوامل مربوط به نهادهای تأمین مالی خرد اسلامی در ایران

ایجاد نهادی جدید برای تأمین مالی خرد
نظام‌مند نمودن تأمین مالی خرد از طرف ایجاد نهادی در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی
کاراتربودن و مؤثربودن تأمین مالی خرد در صورت ارائه توسط مؤسسات غیربانکی
عدم کارایی و تأثیر تأمین مالی خرد در صورت ارائه توسط بانک‌ها و مؤسسات بانکی
واگذاری اعتبارات خرد مربوط به کسب‌وکارهای متوسط به بانک‌ها
واگذاری اعتبارات خرد مربوط به کسب‌وکارهای کوچک به مؤسسات تأمین مالی خرد
عدم وجود محدودیت‌های متعارف بانک‌ها برای مؤسسات تأمین مالی خرد
اعطای اختیاراتِ ویژه‌ای در زمینه تجهیز منابع (وقف و ...) به مؤسسات تأمین مالی خرد
محدودیت منابع قرض‌الحسنه در بانک‌ها
قابلیت عرضه اوراق تأمین مالی خرد در بورس

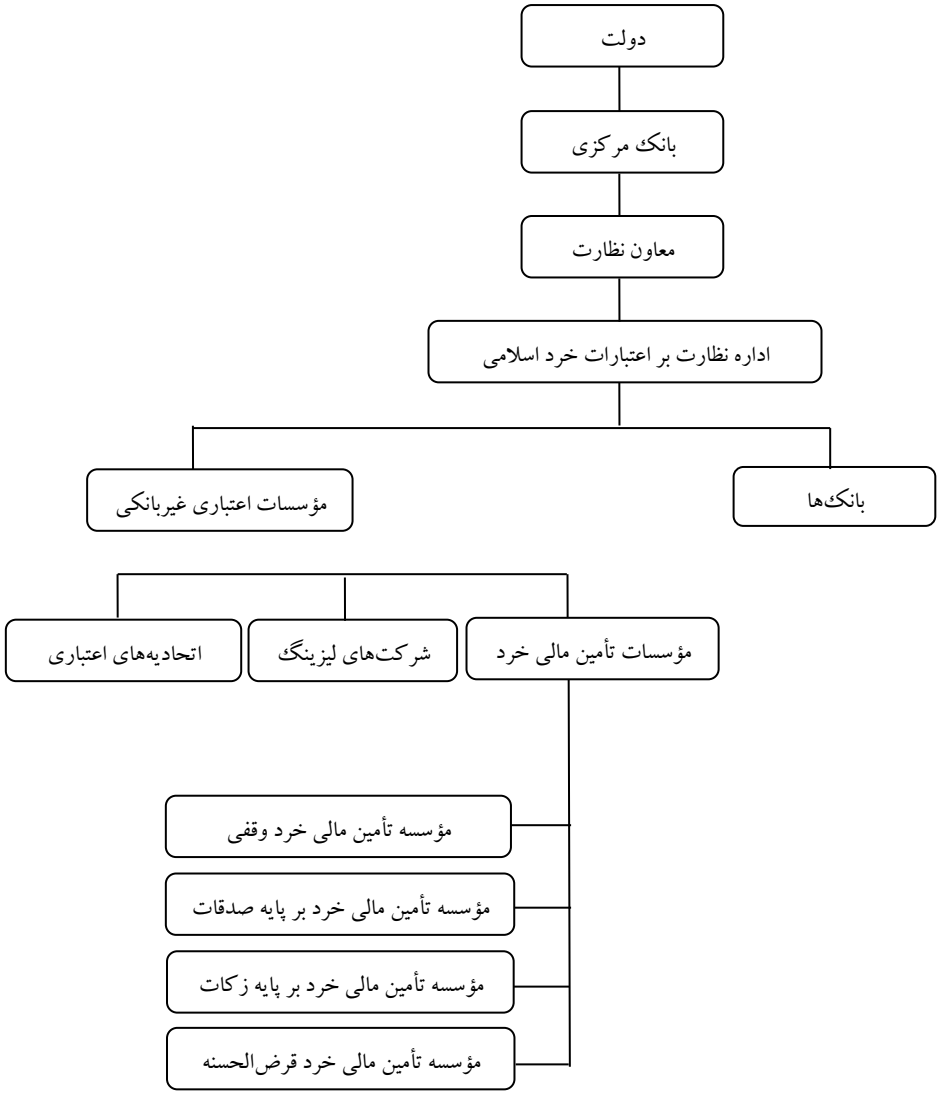
منبع: یافته‌های پژوهش.

همان‌طورکه جدول بالا نشان می‌دهد از دیدگاه خبرگان در مورد نقش نهادهای تأمین مالی خرد در ایران لازم است به موارد ذیل توجه شود:

۱. بانک‌ها و مؤسسات اعتباری بانکی انگیزه‌های لازم برای ارائه تأمین مالی خرد را ندارند. در مقابل مؤسسات اعتباری غیربانکی از این ظرفیت برخوردارند.
۲. لازم است نهاد جدیدی در زمینه تأمین مالی خرد در کشور ایجاد شود. این دیدگاه مبتنی بر تحقیقات صورت‌گرفته در کشور درباره تأمین مالی خرد نیز تأیید می‌شود (ر.ک به: شهیدی نسب، ۱۳۹۳)؛ زیرا این تحقیقات ناکارآمدی نظام بانکی را در زمینه اعطای تأمین مالی خرد به اثبات رسانده‌اند. با توجه به تجارب جهانی این نهاد جدید لازم است در قالب «مؤسسه تأمین مالی خرد» باشد.
۳. با توجه به ساختار و اهداف بانک‌های تجاری، بهتر است که ارائه تسهیلات برای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط به بانک‌ها و ارائه تسهیلات برای کسب‌وکارهای خرد به مؤسسات تأمین مالی خرد واگذار شود.
٤. این مؤسسات تأمین مالی خرد نباید محدودیت ساختارِ بانک‌ها را داشته باشند، بلکه لازم است اختیارات ویژه‌ای مانند اجازه تجهیز منابع در قالب وقف، زکات و ... را داشته باشند.
۵. با توجه به اینکه قرض‌الحسنه یکی از مهم‌ترین منابع این مؤسسات است و نیز با توجه به انحراف منابع قرض‌الحسنه در بانک‌ها ـ برای تأمین مالی اهداف متناسب با این عقد ـ لازم است که منابع قرض‌الحسنه در بانک‌ها خصوصاً بانک‌های تجاری محدود شود.
٦. نظام‌مندنمودن تأمین مالی خرد ضرورت دارد. با توجه به ظرفیت‌های نظارتی و قانونی، این نهاد باید بانک مرکزی ایران باشد و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی نقش سیاستگذاری داشته باشد.

بنابراین مبتنی بر نتایج پژوهش میدانی صورت‌گرفته، ساختار پیشنهادی این تحقیق به منظور نظام‌مندنمودن تأمین مالی خرد اسلامی در ایران در نمودار زیر آمده است:

نمودار ۲: ساختار پیشنهادی نهادهای تأمین مالی خرد در ایران

منبع: یافته‌های تحقیق.

۱-۲. تجهیز و تخصیص منابع

اطلاعات به‌دست‌آمده از مهندسی مالی شیوه‌های تأمین مالی خرد[۱] به شرح ذیل است:

جدول ۵: مهندسی مالی شیوه‌های تأمین مالی خرد اسلامی

گروه عقود	عقد	قابلیت استفاده برای تأمین مالی خرد		قابلیت استفاده در نظام بانکداری	جذابیت برای مؤسسات بانکی	جذابیت برای سپرده‌گذاران	جذابیت برای متقاضیان تأمین مالی خرد
		MF	SME				
گروه اول	صدقه	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد
	انفاق	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
	وقف	دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
	حبس	دارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
گروه دوم	قرض‌الحسنه	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
گروه سوم	انواع بیع	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
	انواع اجاره	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
	استصناع	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
	جعاله	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
گروه چهارم	مشارکت	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
	مضاربه	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد	دارد
	مزارعه	دارد	دارد	ندارد	ندارد	دارد	دارد
	مساقات	دارد	دارد	ندارد	ندارد	دارد	دارد

منبع: شهیدی نسب، موسویان و فراهانی‌فرد، ۱۳۹۶، ص۲۶.

[۱]. تجهیز و تخصیص منابع تأمین مالی خرد قبلاً در مقاله‌ای مجزا با عنوان «مهندسی مالی عقود در تأمین مالی خرد اسلامی در ایران» تبیین شده است. ر.ک به: (شهیدی‌نسب، موسویان و فراهانی‌فرد، ۱۳۹۶، س۱۷، ش۶۷).

بر اساس نتایج تحقیقات صورت‌گرفته شیوه‌های مختص تأمین مالی خرد اسلامی و رتبه‌بندی آنها و نیز شیوه‌های مختص کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط و رتبه‌بندی آنّها به شرح ذیل است:

جدول ٦: رتبه‌بندی قابلیت شیوه‌های تجهیز منابع مختص تأمین مالی خرد اسلامی

ابزار
قرض‌الحسنه
وقف
حَبْس

منبع: شهیدی نسب، موسویان و فراهانی‌فرد، ١٣٩٦، ص٢٦.

جدول ٧: رتبه‌بندی قابلیت شیوه‌های تخصیص منابع مختص تأمین مالی خرد اسلامی

ابزار	قرض‌الحسنه	انواع اجاره	انواع بیع	جعاله	مشارکت	استصناع	مضاربه	مساقات	مزارعه
رتبه	١	٢	٣	۴	۵	۶	٧	٨	٩

منبع: (همان، ص٢٦).

جدول ٨: رتبه‌بندی قابلیت شیوه‌های تجهیز منابع مختص کسب‌وکارهای کوچک و متوسط

ابزار
قرض‌الحسنه

منبع: (همان، ص٢٧).

جدول ٩: رتبه‌بندی قابلیت شیوه‌های تخصیص منابع مختص کسب‌وکارهای کوچک و متوسط

ابزار	مشارکت	انواع اجاره	مضاربه	جعاله	انواع بیع	استصناع	قرض‌الحسنه	مزارعه	مساقات
رتبه	١	٢	٣	۴	۵	۶	٧	٨	٩

منبع: (همان، ص٢٧).

در مهندسی مالی شیوه‌های تأمین مالی خرد بین تأمین مالی خرد و کسب‌وکارهای کوچک و متوسط و نیز نیازهای آن تفاوت است. بر این اساس شیوه‌های ذیل برای

نهادهای فعال در حوزه تأمین مالی خرد اسلامی پیشنهاد می‌شود. در جدول‌های ذیل علامت * به معنای اولویت نخست و علامت ** به معنای اولویت دوم و *** به معنای اولویت سوم است:

جدول ۱۰: تخصیص بهینه شیوه‌های تأمین مالی خرد

کاربرد / ابزار	قرض‌الحسنه	اجاره به شرط تملیک	مرابحه	جعاله	مشارکت	استصناع	مضاربه	زکات	سلم	مزارعه	مساقات
خانوارها (**MF**) و بنگاه‌های نیازمند (**SME**)	*		*	**							
خانوارها (**MF**)/ تهیه کالاهای سرمایه‌ای		*	**			*		***	**		
خانوارها (**MF**)/ سرمایه‌گذاری مشترک					*		**			***	***
بنگاه (**SME**)/ تهیه کالاهای سرمایه‌ای (املاک تجاری، ماشین‌آلات صنعتی و...)		*	**		*	**					
بنگاه (**SME**)/ سرمایه در گردش		**	*							***	***
بنگاه (**SME**)/ سرمایه‌گذاری مشترک					*		**			***	***

منبع: (همان، ص۲۸).

۲. الگوهای بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی

ضرورت تأسیس نهاد جدید در زمینه تأمین مالی خرد در بخش‌های قبل اثبات شد؛ همچنین شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع تأمین مالی خرد نیز تبیین شد. بر این اساس چهار نوع مؤسسه تأمین مالی خرد اسلامی می‌توان طراحی نمود. این چهار نوع مؤسسه عبارت‌اند از:

۱. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی؛

۲. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد بر پایه زکات؛
۳. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد بر پایه صدقات؛
٤. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه.

ساختار و ضوابط و شرایط این مؤسسات در ادامه تبیین می‌شود:

۲-۱. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی

الف) ساختار مؤسسه

بر اساس قانون مدنی اداره تمامی موقوفات بر عهده سازمان اوقاف و امور خیریه می‌باشد؛ ازاین‌رو برای تأسیس مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی و یا حتی انتشار اوراق وقف یا حَبْس نمی‌توان نقش این سازمان را نادیده گرفت؛ ازاین‌رو لازم است نقش سازمان اوقاف و امور خیریه در مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی به صورت ذیل باشد:

۱. بیش از ۵۰ درصد اعضای هیئت‌مدیره مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی به پیشنهاد سازمان اوقاف باشد.
۲. مدیرعامل مؤسسه با تأیید سازمان اوقاف باشد.

سایر ویژگی‌های مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی عبارت‌اند از:

۱. این مؤسسات از نرخ ذخیره قانونی بانک مرکزی معاف هستند.
۲. در مرحله اول تنها مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی اجازه انتشار اوراق وقف و حَبْس را داشته باشند.

ب) تجهیز منابع

مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی به منظور تجهیز منابع از چهار منبع عمده استفاده می‌کند:

۱. سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و داخلی (وام‌گیرندگان پس از دریافت اعتبارات خرد، لازم است اقدام به پس‌انداز خرد (Micro-saving) در مؤسسه تأمین مالی خرد وقفی بنمایند؛ همچنین کسب‌وکارهای خرد وام‌گیرندگان باید تحت پوشش بیمه خرد (Micro-insurance) به صورت اجباری باشد و مؤسسه موظف است آموزش‌های لازم را برای موفقیت کسب‌وکار به وام‌گیرندگان ارائه نماید)؛

۲. وقف اموال؛
۳. وقف پول؛[۱]
٤. سود ناشی از تسهیلات عقود اسلامی.

ج) تخصیص منابع

۱. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی به منظور تخصیص منابع صرفاً از عقود اسلامی مختص تأمین مالی خرد استفاده می‌نماید. این عقود به ترتیب شامل قرض‌الحسنه، انواع اجاره، انواع بیع، جعاله، مشارکت، استصناع، مضاربه، مساقات و مزارعه می‌باشند.
۲. منابع حاصل از پس‌انداز اعضای مؤسسه تأمین مالی خرد وقفی که موفق به راه‌اندازی کسب‌وکار خرد شده‌اند، در قالب قرض‌الحسنه به پس‌اندازکنندگان مؤسسه (کسانی که در مرحله قبل کسب‌وکار موفق و پایدار داشته‌اند) در قالب اعتبارات خرد اعطا می‌شود.

د) ضمانت وام‌ها

تضامین این مؤسسه شامل دو بخش می‌باشد. برای متقاضیانی که برای مرتبه اول از اعتبارات خرد استفاده می‌کنند از عقد مرابحه و قرض‌الحسنه‌های کوچک استفاده می‌شود. وثیقه در مورد این وام‌گیرندگان این است که مالکیت کالاها در مرابحه تا انتهای قرارداد در دست مؤسسه است. در صورتی که این مشتریان عملکرد اعتباری مطلوبی داشتند در مرحله بعد از عقود مشارکتی استفاده می‌شود. ضمانت این دسته از وام‌گیرندگان هم مبتنی بر ضمانت گروهی می‌باشد.

ه) نهاد ناظر

بانک مرکزی وظیفه صدور و لغو مجوز و نظارت مستمر بر مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی را بر عهده دارد. بر این اساس مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی برای دریافت مجوز

[۱]. وقف پول مورد اختلاف علماست؛ ولی آیت‌الله *خامنه‌ای* با این دلیل که در وقف پول «مالیت پول باقی می‌ماند» حکم به جواز و صحت وقف پول دادند (https://www.tasnimnews.com/fa/news/).

فعالیت فقط به یک نهاد مراجعه می‌کنند و در طول زمان فعالیت خود فقط تحت نظارت آن نهاد هستند. قوانین و مقرراتی که مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی ملزم به رعایت آنها هستند توسط بانک مرکزی، مختص این نهادها، وضع می‌شود.

ز) تعیین نرخ سود

تعیین نرخ سود در مورد عقود قرض‌الحسنه، مبادله‌ای و مشارکتی این مؤسسه متفاوت از سایر بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری و بر اساس برآوردهای واقعی و ظرفیت عقود اسلامی می‌باشد. این نرخ توسط هیئت نظارت بر امور تأمین مالی خرد اسلامی بانک مرکزی تعیین می‌شود؛ به عنوان نمونه زمانی که یک مؤسسهٔ تأمین مالی خرد وقفی تسهیلات خرد قرض‌الحسنه می‌پردازد، طبعاً چون گستردگی بانک‌ها و ... را ندارند، بنابراین هزینه کارمزد پایین‌تری از مشتریان اخذ خواهند کرد.

۲-۲. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد بر پایه زکات[۱]

الف) ساختار مؤسسه

تنها نهادی که به صورت نظام‌مند اقدام به جمع‌آوری زکات در کشور می‌نماید، شورای عالی زکات است. البته برخی سازمان‌ها نیز با اجازه از مراجع تقلید به صورت پراکنده و

۱. سؤالی که ممکن است به ذهن خطور کند این است که با توجه به ماهیت غیرانتفاعی پرداخت‌های زکات، چگونه می‌توان آن را در قالب اعتبارات خرد تخصیص داد. برای پاسخ به این سؤال باید شقوق مختلف این بحث بررسی شود:

۱. مصرف اصلی زکات مختص فقرا و مساکین است و از طرفی هم در ادبیات اقتصادی، فقر به دو بخش فقر مطلق و نسبی تقسیم می‌شود. بر اساس آیه ٦٠ سوره توبه، پرداخت زکات باید تا رفع فقر و مسکنت از ایشان ادامه یابد. از منابع اسلامی نیز این‌طور استنباط می‌شود که تا رفع فقر مطلق باید پرداخت زکات ادامه یابد؛ بنابراین می‌توان پس از خروج فقرا و مساکین از فقر مطلق با استفاده از پرداخت‌های غیرانتفاعی با اذن ولی فقیه به ایشان تسهیلات اعتبارات خرد از منابع زکات اعطا نمود. روشن است با توجه به ذی‌حق بودن ایشان در زکات، پرداخت‌هایی که برای خروج فقرا از فقر مطلق صورت می‌گیرد، کاملاً غیرانتفاعی است و تنها در مراحل بعد می‌توان از اعتبارات خرد مبتنی بر عقود اسلامی استفاده نمود.

۲. بر اساس آیهٔ ٦٠ سوره توبه، مصارف زکات غیر از فقرا و مساکین هم ابعادی دارد. با توجه به اینکه منابع زکات در اختیار ولی فقیه است، ایشان می‌تواند بخشی از منابع زکات را به پرداخت تسهیلات خرد اختصاص دهد.

نکته دیگر آنکه با توجه به اینکه بخشی از منابع زکات را نمی‌توان در قالب عقود به متقاضیان تأمین مالی خرد تخصیص داد، بلکه باید ماهیت غیرانتفاعی داشته باشد؛ بنابراین مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات باید از منابع دیگری نیز جهت تجهیز منابع استفاده کند.

با توجه به شرایط اعطای زکات، مؤسسه تأمین مالی خرد باید در ابتدا به فقرای شناسایی‌شده، پرداخت‌های خرد از محل زکات داشته باشد تا ایشان را از فقر مطلق خارج نماید و در صورتی که ایشان اقدام به فعالیت‌های تولیدی نمودند، تأمین مالی مجدد ایشان را در اولویت قرار دهد. لازم است ذکر شود بررسی نظرات فقها حاکی از آن است که پرداخت گزینشی زکات به فقرا جایز است (نجفی، ۱۳۹۰، ج۱۵، ص٤٢٨)؛ همچنین این دسته از فقرا شایستگی لازم برای دریافت تسهیلات خرد مبتنی بر عقود اسلامی را دارا خواهند بود. در واقع مؤسسه تأمین مالی خرد باید اقدام به پرداخت زکات تولیدی نماید.

مقطعی اقدام به جمع‌آوری زکات می‌نمایند که از آن جمله می‌توان به بهزیستی، کمیته امداد و ... که زکات فطره را جمع‌آوری می‌کنند، اشاره نمود.

بنابراین در مؤسسهٔ تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات بایستی نقش شورای عالی زکات در نظر گرفته شود. پیشنهاد می‌شود که ساختار مؤسسه به صورت ذیل باشد:

۱. ۵۰ درصد از اعضای هیئت‌مدیره مؤسسه به پیشنهاد شورای عالی زکات باشد.
۲. مدیرعامل مؤسسه با تأیید شورای عالی زکات باشد.
۳. با توجه به ماهیت کاملاً غیرانتفاعی این مؤسسات و نیز ماهیت زکات و نیز عدم برگشت منابع زکات باید این مؤسسات از هرگونه ذخیره قانونی معاف باشند.

ب) تجهیز منابع[1]

[1]. با توجه به دلایل ذیل شمول موارد تعلق زکات بیش از موارد نه گانه مشهور است:

۱. با توجه به روایاتی که عفو حضرت رسول ﷺ را به عنوان حصر ذکر کرده‌اند، به نظر می‌رسد که عفو زمانی مصداق دارد که متعلقات زکات بیش از موارد نه‌گانه باشد و آن‌گاه از میان آنها عده‌ای مورد عفو قرار گرفته‌اند؛ لذا می‌توان به عموم آیه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً» تمسک کرد. ارائه نظریه وجوب تعمیم توسط فقهای بزرگی چون *یونس‌بن‌عبدالرحمن* و *ابن‌جنید* نشان می‌دهد که فقهای نزدیک به عصر ائمه علیهم‌السلام نظرشان بر وجوب تعمیم متعلقات زکات بوده است.
۲. با استناد به مضمون برخی از روایات به نظر می‌رسد شاید هدف ائمه علیهم‌السلام از بیان احادیث حصر فعلاً یا قولاً کارشکنی در کار حکومت‌های وقت بوده باشد.
۳. زکات از شئون حکومت است و تعیین دایره متعلقات زکات با حاکم حق است و بعد از امیرالمؤمنین علیه‌السلام به علت عدم استقرار حکومت ائمه علیهم‌السلام، ادای زکات با اجازه آنها و تنها در موارد نه‌گانه بوده است؛ اما در مقام بیان حکم واقعی نظریه تعمیم را مطرح کرده‌اند و نیازی به تقیه و استحباب نیست.
٤. برخی روایات (نظیر صحیحه *علی‌ابن‌مهزیار*) این احتمال را تقویت می‌کند.
۵. تعلق زکات بر اسب در دوران امیرالمؤمنین علیه‌السلام نیز مؤیدی بر نظریه تعمیم می‌تواند باشد.
٦. تعلق زکات بر مال‌التجاره صامت که از مضمون برخی روایات به دست می‌آید، می‌تواند نظریه تعمیم را تقویت کند (عسکری و اسماعیل‌پور دره، ۱۳۸۸، ص۱٤۸).

مؤسسه تأمین مالی خرد بر پایه زکات به منظور تجهیز منابع از منابع ذیل استفاده می‌کند:

۱. وجوه حاصل زکات (زکات به معنای عام)؛

۲. سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و داخلی (وام‌گیرندگان پس از دریافت اعتبارات خرد لازم است اقدام به پس‌انداز خرد (Micro-saving) در مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات بنمایند؛ همچنین کسب‌وکارهای خرد وام‌گیرندگان باید تحت پوشش بیمه خرد (Micro-insurance) به صورت اجباری باشد و مؤسسه موظف است آموزش‌های لازم را برای موفقیت کسب‌وکار به وام‌گیرندگان ارائه نماید)؛

۳. تبرعات، هبه، نذورات و ... .

ج) تخصیص منابع[1]

تخصیص منابع در این مؤسسه به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱. با توجه به ماهیت زکات، بخشی از وجوه حاصل از زکات، صرفاً به صورت هبه غیر معوّض به فقرایی که در فقر مطلق هستند، اعطا می‌شود.

---

۱. مصارف زکات در هشت بخش خلاصه می‌شود. در این زمینه آیه ٦٠ سوره توبه به صورت مستقیم این مصارف را بیان نموده است (نجفی، ۱۳۹۰، ج۱۵، صص ۳۳۳-۳۳٦، ۳٤۱ و ۳۷۲/ موسوی عاملی، ۱۳۹۰، ج۵، ص۲۱٦-۲۱۷)، مواردی که می‌تواند منطبق با تأمین مالی خرد باشد عبارت است از:

الف) فقیر و مسکین: فقیر از فقر و مسکین از مَسکَنت (ذلت) می‌آید. بنا به قول مشهور، فقیر کسی است که برای تأمین زندگی خود نیازمند مال است؛ اما این نیازمندی به حدّ سؤال از دیگران نرسیده است؛ لیکن مسکین نیازمندی است که شدت نیاز او را وادار به تحمل ذلت سؤال و گدایی کرده است؛ بنابراین آنچه گفته شد و مبتنی بر ادبیات تأمین مالی خرد، معادل فقیرترین فقرا در ادبیات اسلامی همان مسکین و فقرا نیز همان فقیر است.

ب) بدهکاران: مستند به نظر حضرت امام، مراد بدهکاری است که توان پرداخت بدهی خود را نداشته و وام دریافتی را در گناه صرف نکرده باشد. این مورد از مصارف زکات نیز می‌تواند به عنوان یکی از راه‌های پوشش ریسک اعطای وام به فقرا در نظر گرفته شود. در واقع در صورتی که فقیر توان بازپرداخت وام را از دست بدهد، می‌توان از منابع زکات بدهی وی را پرداخت نمود.

۲. بخشی از منابع حاصل از زکات و سایر منابع (تبرعات و ...) بر اساس عقود اسلامی مختص تأمین مالی خرد به فقرایی که در فقر نسبی‌اند اعطا می‌شود (این فقرا کسانی هستند که در مرحله قبل با منابع مؤسسه از فقر مطلق خارج شده‌اند و کسب‌وکار موفق و پایداری داشته‌اند).

۳. منابع حاصل از سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و منابع حاصل از پس‌انداز اعضای مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات که موفق به راه‌اندازی کسب‌وکار خرد شده‌اند در قالب عقد قرض‌الحسنه به پس‌اندازکنندگان مؤسسه (کسانی که در دو مرحله قبل کسب‌وکار موفق و پایدار داشته‌اند) در قالب اعتبارات خرد اعطا می‌شود.

د) ضمانت وام‌ها

تسهیلات این مؤسسه به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱. تسهیلات مبتنی بر زکات برای رفع فقر مطلق فقرا؛

۲. تسهیلات مبتنی بر زکات برای رفع فقر نسبی فقرا؛

۳. سایر تسهیلات.

مشخص است که بحث ضمانت در مورد دسته اول و دوم معنایی نخواهد داشت و تنها در دسته سوم امکان برقراری ضمانت وجود دارد. در این بخش نیز بر اساس ساختار مؤسسه تأمین مالی خرد، ضمانت تسهیلات به صورت ضمانت گروهی می‌باشد.

ه) نهاد ناظر

بانک مرکزی وظیفه صدور و لغو مجوز و نظارت مستمر بر مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات را بر عهده دارد. بر این اساس مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات برای دریافت مجوز فعالیت فقط به یک نهاد مراجعه می‌کنند و در طول زمان فعالیت خود فقط تحت نظارت آن نهاد هستند. قوانین و مقرراتی که مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات ملزم به رعایت آنها هستند توسط بانک مرکزی، مختص این نهادها وضع می‌شود.

ز) تعیین نرخ سود

تعیین نرخ سود برای تسهیلات این مؤسسه متفاوت از سایر بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری و بر اساس برآوردهای واقعی و ظرفیت عقود اسلامی می‌باشد. این نرخ توسط هیئت نظارت بر امور تأمین مالی خرد اسلامی بانک مرکزی تعیین می‌شود.

۲-۳. مؤسسه تأمین مالی خرد بر پایه صدقات

الف) ساختار مؤسسه

تنها نهادی که به صورت نظام‌مند اقدام به جمع‌آوری صدقات در کشور می‌نماید، کمیته امداد امام خمینی﵀ است. البته برخی سازمان‌ها نیز به صورت پراکنده و مقطعی اقدام به جمع‌آوری صدقات می‌نمایند که از آن جمله می‌توان به بهزیستی و ... اشاره نمود.

بنابراین در مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات بایستی نقش کمیته امداد امام خمینی﵀ در نظر گرفته شود. پیشنهاد می‌شود که ساختار مؤسسه به صورت ذیل باشد:

۱. ۵۰ درصد از اعضای هیئت‌مدیره مؤسسه به پیشنهاد کمیته امداد امام خمینی﵀ باشد.
۲. مدیرعامل مؤسسه با تأیید کمیته امداد امام خمینی﵀ باشد.
۳. با توجه به ماهیت این مؤسسات باید این مؤسسات از هرگونه ذخیره قانونی معاف باشند.

ب) تجهیز منابع

مؤسسه تأمین مالی خرد وقفی به منظور تجهیز منابع از منابع ذیل استفاده می‌کند:

۱. وجوه حاصل از صدقات؛
۲. تبرعات، هبه، نذورات و ...؛
۳. سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و داخلی (وام‌گیرندگان پس از دریافت اعتبارات خرد لازم است اقدام به پس‌انداز خرد (Micro-saving) در مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات بنمایند؛ همچنین کسب‌وکارهای خرد وام‌گیرندگان باید تحت پوشش بیمه خرد (Micro-insurance) به صورت

اجباری باشد و مؤسسه موظف است آموزش‌های لازم را برای موفقیت کسب‌وکار به وام‌گیرندگان ارائه نماید).

ج) تخصیص منابع

تخصیص منابع در این مؤسسه به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱. با توجه به ماهیت صدقات، بخشی از وجوه حاصل از صدقات، صرفاً به صورت هبه غیرمعوّض به فقرایی که در فقر مطلق هستند، اعطا می‌شود.
۲. بخشی از منابع حاصل از صدقات و سایر منابع (تبرعات و ...) به صورت هبه غیرمعوّض به فقرایی که در فقر نسبی‌اند اعطا می‌شود (این فقرا کسانی هستند در مرحله قبل با منابع مؤسسه از فقر مطلق خارج شده‌اند و کسب‌وکار موفق و پایداری داشته‌اند).
۳. منابع حاصل از سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و منابع حاصل از پس‌انداز اعضای مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات که موفق به راه‌اندازی کسب‌وکار خرد شده‌اند، در قالب قرض‌الحسنه به پس‌اندازکنندگان مؤسسه (کسانی که در دو مرحله قبل کسب‌وکار موفق و پایدار داشته‌اند) در قالب اعتبارات خرد اعطا می‌شود.

د) ضمانت وام‌ها

تسهیلات این مؤسسه به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱. تسهیلات مبتنی بر صدقات برای رفع فقر مطلق فقرا؛
۲. تسهیلات مبتنی بر صدقات برای رفع فقر نسبی فقرا؛
۳. سایر تسهیلات.

مشخص است که بحث ضمانت در مورد دسته اول و دوم معنایی نخواهد داشت و تنها در دسته سوم امکان برقراری ضمانت وجود دارد. در این بخش نیز بر اساس ساختار مؤسسه تأمین مالی خرد، ضمانت تسهیلات به صورت ضمانت گروهی می‌باشد.

ه) نهاد ناظر

بانک مرکزی وظیفه صدور و لغو مجوز و نظارت مستمر بر مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات را بر عهده دارد. بر این اساس مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات برای دریافت مجوز فعالیت فقط به یک نهاد مراجعه می‌کنند و در طول زمان فعالیت خود فقط تحت نظارت آن نهاد هستند. قوانین و مقرراتی نیز که مؤسسات تأمین مالی خرد مبتنی بر صدقات ملزم به رعایت آنها هستند، مختص این نهادها توسط بانک مرکزی وضع می‌شود.

ز) تعیین نرخ سود

تعیین نرخ سود در مورد تسهیلات این مؤسسات متفاوت از سایر بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری و بر اساس برآوردهای واقعی و ظرفیت عقود اسلامی می‌باشد. این نرخ توسط هیئت نظارت بر امور تأمین مالی خرد اسلامی بانک مرکزی تعیین می‌شود.

۲-٤. مؤسسهٔ تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه

الف) ساختار مؤسسه

مؤسسات قرض‌الحسنه از موفق‌ترین نهادهای مالی در کشور بوده‌اند. این مؤسسات نقش بی‌بدیلی در جهت کاهش فقر انجام داده‌اند. هرچند این مؤسسات با چالش‌هایی نیز مواجه بوده‌اند و تاکنون ساختار نظام‌مند نیز ندارند؛ بنابراین لازم است ساختار مؤسسه تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه به صورت ذیل تقویت شود:

۱. مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه به صورت نظام‌مند ذیل ادارهٔ اعتبارات خرد بانک مرکزی تعریف شود.
۲. این مؤسسات وام‌های خرد تولیدی ارائه دهند.
۳. لازم است این مؤسسات از نرخ ذخیره قانونی معاف باشند.
٤. بر اساس شرایط و ویژگی‌های مؤسسه از جمله اندازه، تعداد مشتریان و ... نرخ کارمزد وام‌های قرض‌الحسنه برای این مؤسسات تعیین شود. در واقع لازم است برای این مؤسسات دامنه‌ای از نرخ کارمزد مشخص شود.

ب) تجهیز منابع

تجهیز منابع در مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه مشتمل بر موارد ذیل است:

۱. سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی و داخلی (وام‌گیرندگان پس از دریافت اعتبارات خرد لازم است اقدام به پس‌انداز خرد (Micro-saving) در مؤسسه تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه بنمایند؛ همچنین کسب‌وکارهای خرد وام‌گیرندگان باید تحت پوشش بیمه خرد (Micro-insurance) به صورت اجباری باشد و مؤسسه موظف است آموزش‌های لازم را برای موفقیت کسب‌وکار به وام‌گیرندگان ارائه نماید).
۲. تبرعات (کمک‌های اهدایی و ...).

ج) تخصیص منابع

۱. منابع حاصل از سپرده‌های قرض‌الحسنه خارجی به اعضا در قالب عقد قرض‌الحسنه جهت راه‌اندازی کسب‌وکار تولیدی اعطا می‌شود.
۲. منابع حاصل از پس‌انداز اعضای مؤسسه تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه که موفق به راه‌اندازی کسب‌وکار خرد شده‌اند، در قالب قرض‌الحسنه به پس‌اندازکنندگان مؤسسه (کسانی که در مرحله قبل کسب‌وکار موفق و پایدار داشته‌اند) در قالب اعتبارات خرد اعطا می‌شود.

د) ضمانت وام‌ها

ضمانت وام‌ها در مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه، مبتنی بر ضمانت گروهی می‌باشد و این از تفاوت‌های این مؤسسه با صندوق‌های قرض‌الحسنه رایج می‌باشد. البته در صورتی که فردی، خود تمایل به ارائه سایر وثایق رایج باشد، مانعی در این زمینه نیست. این وثایق می‌تواند شامل دارایی ثابت ـ مانند طلا و جواهرات ـ یا ضمانت‌های مرسوم و ... باشد.

ه) نهاد ناظر

بانک مرکزی وظیفه صدور و لغو مجوز و نظارت مستمر بر مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه را بر عهده دارد. بر این اساس مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه برای

دریافت مجوز فعالیت فقط به یک نهاد مراجعه می‌کنند و در طول زمان فعالیت خود فقط تحت نظارت آن نهاد هستند. قوانین و مقرراتی که مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه ملزم به رعایت آنها هستند، توسط بانک مرکزی، مختص این نهادها وضع می‌شود.

ز) تعیین نرخ سود

تعیین نرخ سود در مورد تسهیلات مؤسسه تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه متفاوت از سایر بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری و بر اساس برآوردهای واقعی می‌باشد. این نرخ توسط هیئت نظارت بر امور تأمین مالی خرد اسلامی بانک مرکزی تعیین می‌شود. زمانی که یک مؤسسهٔ تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه، تسهیلات خرد قرض‌الحسنه می‌پردازد، طبعاً چون گستردگی بانک‌ها و ... را ندارند، بنابراین هزینه کارمزد پایین‌تری از مشتریان اخذ خواهند کرد. این نرخ برای همه مؤسسات تأمین مالی خرد قرض‌الحسنه یکسان نیست و بسته به اندازه، حجم فعالیت و ... این مؤسسات متفاوت است.

نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی

هدف این تحقیق طراحی الگوهای عملیاتی و بومی تأمین مالی خرد بود. بدین منظور اجزای مختلف الگو مبتنی بر روش تحقیق با پیدایش میدانی کشف شد. جمع‌بندی این تحقیق درباره نهادهای تأمین مالی خرد در ایران این است که با توجه به موارد ذیل بانک‌ها نهاد مناسبی برای اجرای تأمین مالی خرد در کشور نیستند:

۱. هدف بانک‌های تجاری حداکثرنمودن ثروت سهامداران می‌باشد.
۲. با توجه به هدف فوق، بانک‌ها تمایل کمتری به اعطای اعتبارات خرد دارند و بیشتر ترجیح می‌دهند که با مشتریان کلان کار کنند.
۳. بانک‌ها پس از پرداخت وام، مشتریان را به حال خود رها کرده و به‌هیچ‌وجه بحث آموزش مشتریان را مدنظر قرار نمی‌دهند.
٤. بانک‌ها بر مصرف تسهیلات خرد نظارت نمی‌کنند و انعطاف لازم را برای تعامل با فقرا در زمینه بازپرداخت وام‌ها (دوره تنفس، پرداخت به صورت فصلی یا با وقفه) ندارند.

۵. بانک‌ها ساختاری برای حذف وثیقه و ضمانت گروهی نداشته و چنین ساختاری نیز با توجه به اهداف بانک‌های تجاری برای این دست از بانک‌ها قابل پذیرش نیست؛ درحالی‌که موضوع وثیقه یکی از جدی‌ترین چالش‌های تأمین مالی خرد بوده و ضمانت گروهی یکی از راهکارهای موفق در این زمینه است.

این تحقیق پیشنهاد تأسیس نهاد جدیدی برای تأمین مالی خرد در کشور را پیشنهاد نمود. بر این اساس این تحقیق چهار نوع مؤسسه تأمین مالی خرد ـ مبتنی بر وقف، مبتنی بر زکات، مبتنی بر صدقات و مبتنی بر قرض‌الحسنه ـ را جهت تأسیس پیشنهاد نمود. با توجه به اینکه مهم‌ترین چالش این مؤسسات موضوع پایداری آنهاست، بنابراین سازوکار پس‌انداز اجباری توسط وام‌گیرندگان در مؤسسه، بیمه اجباری کسب‌وکارهای ایشان و ارائه آموزش‌های لازم جهت موفقیت در کسب‌وکار خرد توسط مؤسسه تأمین مالی خرد به ایشان، این پایداری را تضمین می‌نماید.

منابع و مآخذ

۱. حسن‌زاده، علی؛ «الگوسازی مؤسسات و تأمین مالی خرد منطبق با شریعت اسلام»؛ **پژوهش‌های پولی ـ بانکی**، ش۵، ۱۳۸۹.

۲. خلیلیان شلمزاری، محمود و همکاران؛ «ساخت و روایی سنجی مقیاس امید بر اساس منابع اسلامی»؛ **روانشناسی و دین**، س٦، ش۲۱، ۱۳۹۲.

۳. شهیدی‌نسب، مصطفی، موسویان، سیدعباس و سعید فراهانی‌فرد؛ «مهندسی مالی عقود در تأمین مالی خرد اسلامی در ایران»؛ **اقتصاد اسلامی**، س۱۷، ش٦۷، ۱۳۹٦.

٤. شهیدی‌نسب، مصطفی؛ «آسیب‌شناسی تأمین مالی خرد در بانک‌های ایران: درس‌هایی برای طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی»؛ **دوفصلنامه جستارهای اقتصادی ایران**، س۱۱، ش۲۱، ۱۳۹۳.

۵. طالبی، محمد و ساسان زارع؛ «ارائه الگوی بومی برای تأمین مالی خرد در ایران با مطالعه تطبیقی گرامین بانک بنگلادش و طرح‌های تأمین مالی خرد روستایی اجراشده»؛ **مطالعات کمی در مدیریت**، ش۵، ۱۳۹۰.

٦. عسکری، محمدمهدی و مهدی اسماعیل‌پور دره؛ «تحلیل نظری زکات و بررسی امکان تعمیم دامنه اموال مشمول زکات»؛ **مطالعات اقتصاد اسلامی**، ش۳، ۱۳۸۸.

۷. قضاوی، حسین و همکاران؛ «ساختار صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران و الگوی مبتنی بر اتحادیه‌های اعتباری»؛ **مجله اقتصادی**، س۱۱، ش۷ و ۸، ۱۳۹۰.

۸. قلیچ، وهاب و رسول خوانساری؛ «تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در تأمین مالی خرد اسلامی با استفاده از روش تاپسیس فازی»؛ **بررسی مسائل اقتصاد ایران**، س۷، ش۱، ۱۳۹۹.

۹. کاظمی رباطی، روح‌الله؛ «بررسی وقف و امکان توسعه نظام قرض‌الحسنه (مؤسسه تأمین مالی خرد) از طریق مال موقوفه»؛ **دین و دینداری**، ش۳، ۱۳۹٦.

۱۰. میسمی، حسین و همکاران؛ «وقف به مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی درس‌هایی برای بازطراحی نظام قرض‌الحسنه در کشور»؛ **تازه‌های اقتصاد**، ش۱۳۰، ۱۳۸۹.

11. Brandt, Laura, Natalya Epifanova & Tatiana Klepikova; "Lending methodology module"; **The Russia Microfinance Project**, Document 53, 2002 (Available at:http://depts.washington.edu/mfinance/eng/curriculum/docs/53_LendingMethodology.doc).

12. Corps, Peace; **Microenterprise Training Guide for Peace Corps Volunteers**; 2000.

13. Dwivedi, Ritesh; "Microfinance Credit Delivery Models: Analysing & Exploring the Best Practices"; **International Journal of Global Management**, 2017.

14. Hassan, Salwana, Rashidah Abdul Rahman, Nordin Abu Bakar, Rohani Mohd and Aliyu Dahiru Muhammad; "Designing Islamic microfinance products for Islamic banks in Malaysia"; **Middle-East Journal of Scientific Research 17**, No.3, 2013.

15. Ledgerwood, Joanna, Julie Earne and Candace Nelson, eds; **The new microfinance handbook**: A financial market system perspective; World Bank Publications, 2013.

16. Obaidullah, Mohammed and Tariqullah Khan; "Islamic microfinance development: Challenges and initiatives"; Saudi Arabia, Jeddah: Islamic Development Bank, 2008.

17. Toindepi, Joseph; "Investigating a best practice model of microfinance for poverty alleviation: Conceptual note"; **International Journal of Social Economics**, 2016.

18. Zubeir Mughal, Mohammad; "Islamic microfinance; International Seminar on Financial Inclusion for Central Asia, the Caucasus, and South Asia"; 12-14 July 2011, Urumqi, PR China, 2011.